

Allt det där under ytan

Av Olof Santesson

Bror Stefenson: *Från periskop och brygga. Ubåtsman och amiral under kalla kriget. Minnesbilder från tiden 1948–1991*, Bokförlaget Magnus Ullman, Mariehamn 2007; **Ola Tunander:** *Spelet under ytan. Teknisk bevisning i nationalitetsfrågan för ubåtsoperationen mot Sverige 1982*, Forskningsprogrammet *Sverige under kalla kriget*, arbetsrapport nr 16, PRIO, Oslo 2007.

En lysande karriär föll på Bror Stefensons lott. I våra dagars svenska marin har ingen nått högre än denne amiral och ledamot av vår Akademi. Samtidigt har han befunnit sig i en unikt pinlig situation på grund av anklagelser om att han skulle ha låtit en inkräktande västubåt slinka ut ur Hårsfjärden 1982. Vänner räknar med att han med årets minnesbok *Från periskop och brygga* undanröjer varje tvivel om sin roll. Oemotsagd blir han i vilket fall som helst inte. I *Spelet under ytan* vidhåller värste vedersakaren, professor Ola Tunander, att det var amerikanska ubåtar som kränkte oss.

Tunanders nya bok har fått ett slags hallstämpel eftersom den ges ut inom ramen för forskningsprogrammet *Sverige under kalla kriget* (SUKK). Något extravagant har författaren försett sig med sju förord. Mest värt att uppmärksamma är

att Tunander kan åberopa såväl författaren till det finska verket om det kalla kriget som medförfattare till det norska verket respektive den danska utredningen om det kalla kriget. I praktiken tror de därmed på att Stefenson och några andra högre marina chefer faktiskt avsiktligt vilseledde svenska folket.

Internationellt får den av svenska forskare starkt ifrågasatte Tunander anses välansedd. Hans första ubåtsbok, *Hårsfjärden. Det hemliga ubåtskriget mot Sverige* (2001) gavs ut också på engelska, och han finns representerad med flera bidrag till det Zürich- och Washingtonbaserade *Parallel History Project*. Sin obestridda detaljkännedom har han nu byggt under med visst avhemligat ubåtsmateriel. Boken är späckad med fotnoter, några flera sidor långa, och en uppsjö av bilder.

Där Tunander brassar på med Hårsfjär-

denuppgifter är Stefenson desto mer återhållsam. Krishanteringens vid och utanför Berga för drygt ett kvarts sekel sedan, i oktober 1982, är inte amiralens huvudämne. Merparten av minnena ägnar han med ganska lätt hand åt egen medverkan i drygt fyrtio års marin- och försvarshistoria under det kalla kriget. Mycket är av karaktären anekdoter.

Karriären kunde ha slutat redan efter några månader, när en luftvärnspjäs på kryssaren *Gotland* lossnade från sitt fäste och spydde ut granater på däck. Fyra sjöofficersaspiranter omkom, ett tiotal skadades olika svårt, bland dem Stefenson. Men han avskräcktes inte utan lämnade snabbt sjukbädden och gick vidare till en typisk växeltjänstgöring mellan havet och landbacken.

Författaren har en del tankeväckande att berätta om livet som ubåtsofficer och om sin medverkan i den första långsiktiga perspektivplanen över försvarets utveckling innan han nådde de högsta posterna, i tur och ordning som chef för kustflottan, försvarsstabschef och militärbefälhavare. Han får nog räkna med att många läsares största intresse ändå riktas mot vad han har att säga om händelserna hösten 1982. Här stöder sig Stefenson på sina dagboksanteckningar, något som ger vissa möjligheter till jämförelser med Tunanders tolkningar.

Ubåtsincidenten började fredagen den 1 oktober, inför ett regeringsskifte i Sverige, med att två värnpliktiga i en transportbåt iakttog ett ubåtsperiskop mitt inne i det marina basområdet på Hårsfjärden; samma

dag tillträdde Stefenson som försvarsstabschef. De närmaste dagarna präglades av osäkra indikationer men tilltagande massmedietryck. Stefenson tyckte sig inte kunna undvika medverkan. Den 3 oktober uppträdde han i såväl Aktuell som Rapport.

Tunander vill göra en affär av att Stefenson redan första dagen, på fredagen, skulle ha beordrat förberedelser för ett stort presskvarter för uppemot 500 journalister på Berga. Här stöder han sig på en uppgift i ett kapitel om ”Medias roll” i ambassadör Rolf Ekéus utredning *Perspektiv på ubåtsfrågan* (SOU 2001: 85).

Men tidigare, i huvudavsnittet om Hårsfjärdenincidenten, skriver Ekéus att ”order om att upprätta ett presskvarter vid Berga hade givits under måndag eftermiddag, och avsikten var att detta skulle öppnas under natten eller påföljande dag”. Det stämmer bättre med Stefensons notering av den 4 oktober, då ”indikationerna var betydligt mera ubåtsliknande”, att ett presscentrum var förberett men inte skulle öppnas förrän man mera påtagligt ”hade ubåten”. Nu släpptes reportrarna in tidigare.

Den 5 och 6 oktober fälldes sjunkbomber, men Stefenson misströstar om resultatet. Den 7 diskuterades i staben en nedtrappning, innan överbefälhavaren Lennart Ljung ändrade sig och två minor sprängdes vid minstationen på Mälsten. Det var första gången sedan andra världskriget som ÖB gav order om att utlösa fasta mineringar mot en ubåt.

Händelserna ”krävde att vi – ÖB och jag – något hejdade skjutviljan, vapen-

insatsen”, skriver Stefenson i dagboken. Han kallar detta ”någon form av halvt om halvt eld upphör”. Fredagen den 8:e noterar han för första gången att det nattetid rådde avfyringsförbud för de fasta mineringarna. Här möter man, likaledes för första gången, något av spänningen till dem, som ville ha eldtillstånd även under natten.

Den 9:e var det möten hos ÖB; Stefenson ger bilden av ett gott samarbete, men man hade flera dagar bekymmer med interninformationerna inom Försvarsmakten. Den 11:e mitt på dagen (12.20) sprängdes en mina. Här anser Tunander att en västubåt skadades och sände ut en karakteristisk VDS (Visual Distress Signal). Det är historien om den ryktbara gulgröna fläck som hans motståndare kallar ett slamuppkok.

Enligt Tunander införde Ljung ett eldförbud på inrådan av Stefenson. Dennes notering är att frågetecknen var stora, ”och det medförde att eldförbud var tvunget att ges ut och att stor satsning måste göras på undersökning av vad som egentligen sker i mineringarna”.

Grundregeln under Hårsfjärdeincidenten var att eldtillstånd endast gällde vid dager och optisk sikt, något som man inte kan förstå av Tunanders framställning. Den 12:e ägnade man sig enligt Stefensons noteringar åt att ”klara ut hur vi skulle hantera KA-mineringarna som ju hade visat svårtydda indikationer som vi inte riktigt bemästrade”.

Samma dag anser en ljudexpert på Mälsten att han kunde följa en ubåt utanför minstationen. Från denna händelse härstammar avsnitt om 3 minuter och 47 sekun-

der ur det s k band I som kommendören Emil Svensson lät ryssarna lyssna på under 1990-talets ubåtssamtal i Moskva. Enligt 1995 års ubåtskommission, som ifrågasatte mycket av rönen i 1982 års ubåtsskyddskommission (med Stefenson som expert), rör det sig om det enda säkra ubåtsbelägg under Hårsfjärdeincidenten.

Hos Tunander är den 12 oktober en dramatisk dag, då Stefenson på kvällen besöker chefen för marinen, Per Rudberg, före ett samtal med Ljung; enligt Tunander en ”enorm aktivitet”. Stefenson noterar, som en mer normal företeelse, att han hade en ”förnyad genomgång” med Rudberg om ”informationsläget och då särskilt KA-mineringarnas problematik”.

Den 13 oktober hade man på Mälsten vid midnatt indikationer på en ”mindre ubåt”. I Tunanders version hade Mälsten en generell order att stoppa utpasserande ubåt, samtidigt ”fick man en specifik order om eldförbud när en ubåt var på väg ut”. Förbudet varade mellan 20.05 och 01.05. Ordern om eldförbud för minorna hade, skriver Tunander, getts av Stefenson och operationsledaren i Östra militärområdet (Milo Ö), Göran Wallén.

Stefenson anger (utifrån gällande ÖB-order under mörker) att mineringarna hade ett förbud, ”och det blev naturligtvis en snabbrundringning för att klara ut eldtillstånd, vilket jag gav, efter att ha gjort denna rundringning, och sedan meddelade jag omedelbart ÖB”. Minstationen stod så redo, men resultatet blev ett snöpligt intet.

Från dagen därpå berör Stefenson ett

bestående motsatsförhållande mellan operatörerna och underrättelsesidan. Den 15:e skriver han, ”hade luften gått ur alla ganska mycket”, och denna dag ”lyckades” man också lägga ned presscentret. Onekligen en snabb scenförändring efter uppståndelsen bara litet mer än ett dygn tidigare.

Därmed hade det blivit dags för efterbörden, besök på förbanden och successiv nedtrappning fram till ”eld upphör” den 21 oktober och återgång till normala förhållanden enligt den gällande regelboken i fred, IKFN-förordningen (Instruktion för krigsmakten i fred och under neutralitet).

Där Tunander ser Stefenson i full färd med att släppa ut västliga ubåtsförband visar dagböckerna en försvarsstabschef som är osäker på de egna försvarssystemen och deras handläggning och praktiskt taget hela tiden bekymrad över det ansträngande medieläget.

Fullt uppe i det operativa röjer han inga grubblerier om kränkningens ursprung.

I minnesboken avfärdar Stefenson misstankar om NATO:s roll bland annat av följande skäl: Kränkningarna hade pågått länge och i några fall bevisats vara sovjetiska. Att det kalla krigets maktblock skulle ha turats om i svenska vatten finner han ”orimligt”. Det gäller också beskrivningar av en obemärkt ubåtstrafik genom Östersjönloppen och tankar om en dold basering av undervattensfarkoster i svenska Östersjöhamnar. ”Nej, det är fantasifoster som bäst passar i agentvärlden och möjligen som ett manus i en TV-thriller.” Någon verklighetsförankring kan de inte ha.

Sedan Stefenson på detta sätt har avfär-

dat en ”orimlig” teori inför han också några mer detaljerade bemötanden: 1) det är många som i likhet med honom har påpekat att det skulle vara ”stört omöjligt” att föra den (dåtida) stora marina organisationen bakom ljustet; 2) vapen användningen vid Hårsfjärdenjakten var massiv, det hade inte varit möjligt att sovra mål; 3) hela 1980-talet var fyllt av ubåtsjakter på starka indikationer, där marinen helt bortsåg från vem inkräktaren var.

Amiralen frågar sig hur i all världen han har kommit med i vad han kallar ”dena befängda amsaga”. Som det ena skälet gissar han att han skulle ha ”släppt ut” en ubåt. Vad jag gjorde, skriver han, var att tillåta användning av minor när det annars skulle vara ”eldförbud”. ”Om jag hade blivit anklagad för att tillåta farliga minsprängningar utan säker kontroll hade jag bättre förstått kritiken”, hävdar han. Det andra skälet är enligt Stefenson att han skulle ha blivit något slags portalfigur för upprörda sjöofficerare, något han finner främmande mot bakgrund av att han, till förtrytelse för sina yrkesbröder, försökte moderera överdrivna påståenden.

Som torde framgå av citaten står Bror Stefenson tämligen lugn och kall i stormen. Minnesskriften i det karaktäristiskt lilla formatet är inget försvarstal i det stora indignationsformatet. För den skull hade man gärna sett någon kommentar till den senare ubåtskommissionens kritik av misstag och ”övertolkningar” i det forum där han själv var experten.

Nej, författaren ser tämligen avspänt tillbaka på sina erfarenheter och Försvars-

maktens bidrag till landets trygghet, även om resurserna borde ha varit större. ”Säkerhetspolitiskt tycker jag att resultatet av det kalla kriget blev ganska gott för svensk del”, avslutar han. Amiralen är inte nöjd men ändå tillfreds.

Dock tycks det vara för tidigt att lägga händelserna vid Hårsfjärden till handlingarna och historiens dom. Ola Tunander hoppas tvärtom att hans verk i 2007 års version skall ”bidra till det fortsatta samtalet” i frågan.

De som är förtrogna med Tunanders i varje fall sedan sekelskiftet gällande uppfattning i ubåtsfrågan lär i det väsentliga inte ha mycket nytt att hämta, även om nya pusselbitar förs in och mycket för säkerhets skull upprepas flera gånger under framställningen. Alltjämt gör Tunander en väl stor affär av olika instansers krigsdagböcker med tanke på dessas varierande källvärde.

Den ledande tanken hos Tunander förblir att intrånget vid Hårsfjärden bör ha varit en västoperation med några ledande svenska sjömilitärers vetskap, och att dessa sedan nära nog desperat fick anstränga sig för att hindra att inkräktaren allvarligt skadades eller sänktes av de egna försvarskrafterna. Där exempelvis andra har funnit diverse järnskrot på havsbotten hittar författaren typiska transpondrar för NATO-ubåtar. Ingen kan gärna kalla allt för glasklart.

Någon medverkande vid bandupptagningarna vid Mälsten säger sig inte känna igen vad som finns kvar av belägg för en ubåtspassage. I ÖB:s krigsdagbok saknas noteringar för eftermiddagen och kvällen/

natten den 13 oktober. I bevarade versioner förefaller en eller ett par sidor vara borta. Sådant ger näring åt funderingar hos den misstänksamme.

Några frågor som Tunander tillspetsar till sin utgångspunkt efter ubåtskyddskommissionens utpekande av Sovjetunionen är också rimliga att ställa, och de borde kunna få oss alla känna viss otillfredsställelse över uteblivna förklaringar.

Varför fortsatte Sovjetunionen med att provocera fram krigsliknande förhållanden i svensk skärgård trots att det var en katastrof för sovjetisk utrikespolitik? frågar Tunander. Även han kan i likhet med den officiella svenska krisanalysen tänka sig att Sovjet fann det nödvändigt att träna och förbereda operationer längs den svenska kusten inför ett kommande krig. Men varför visade man i så fall upp periskop och ubåtsstorn långt inne i tätbefolkade områden?

Tunander fortsätter: varför uppträdde Sovjet öppet aggressivt längs den svenska kusten, samtidigt som man undvek konfrontation på andra områden? Varför anmodade man svenskarna att använda mera våld mot de kränkande ubåtarna, varför ville Moskva att svenskarna skulle sänka dessa ubåtar?

Själv besvarar författaren sina frågor genom att peka västerut, liksom tidigare med en blandning av tillgängliga uppgifter, intervjuer och i några fall anonyma källor, alltsammans i en störtskur av tekniska detaljer. Alltjämt är hans förnämsta vittnen den förutvarande amerikanske försvarsmministern Caspar Weinberger och den förre

brittiske marinministern sir Keith Speed, båda i uttalanden från år 2000. De har övertygat honom att amerikaner, kanske med bidrag av en italiensk miniubåt, (som veterligen inte fanns 1982) har verkat i inre svenska vatten med svenska sjöofficerars goda minne.

För Tunander är det talande att Stefenson var expert i 1982 års ubåtsskyddskommission och Göran Wallén blev det i Ekéuskommissionen. Den senare är den sjöofficer som mest detaljerat har underkänt författarens ubåtsrön. Tunander låter inte läsaren tvivla ett ögonblick på ett fult spel; båda dessa höga militärer har satts – eller satt sig – att utreda sitt eget fögderi!

Ändå lägger författaren fram sin skildring som ett utslag av ingående forskning. Ingen borde på förhand ogiltigförklara det resultat han med förnyade ansträngningar kommer fram till och som går utanför de flestas normalbild. Det samtal som Tunander vill fortsätta sker dock på besvärande villkor.

Författarens genomgående teknik är att först omöjligförklara alternativa förklaringar till olika fenomen och därefter erbjuda sin egen västmodell. Minst tio gånger skriver han att vad han själv anför är ”inget bevis”. Men ”fler och fler informationer” pekar åt hans håll. ”Den naturliga förklaringen” stöder hans tes, ”allt (alt mycket) pekar” i hans riktning, annat ”stämmer till synes”. Ibland blir det blygsammare. En del kan man åtminstone ”rimligen tänka sig”, det finns i alla fall ”skäl att tro” på hans vis.

Somligt ”passar in”, skriver han om sitt

tesbygge. Vad som händer i Hårsfjärden blir ”mycket mer begripligt” om man antar ett västintrång. De som andra vill förklara inbjuds vi att se som ”ytterst osannolikt”, ofta hittar han ett påstående som han har ”svårt att tro” eller finner ”svårt att tänka sig”. Ibland tar han steget fullt ut och finner något ”fullständigt orimligt” eller, kort och gott, ”absurt”. Men ofta nöjer sig författaren att hans tolkningar och hypoteser i varje fall är bättre än alternativen.

Så här kan en journalist eller en populärförfattare uttrycka sig i ett uppmärksammat fall utan att saken förvånar. I framför allt *Expressen* har Tunander och hans åsiktsvänner i särskilt det dåvarande kustartilleriet, bland dem akademiledamoten Lars Hansson, också haft medvind under hösten 2007. Debattinläggens rad är lång.

Tidningens politiske redaktör P M Nilsson har gett sitt stöd. Min poäng, skriver han, är att en tidigare extremiststämplad ståndpunkt sakta men säkert framstår som förnuftig. Han ser i Hårsfjärdenfallet exempel på ”en mobbningsmentalitet i det svenska debattklimatet som snabbt idiotstämplor avvikande ståndpunkter som långt senare visar sig värda att höra”. I *Expressen* är sanningen med dessa ord obevekligt på väg.

Viktigare är hur Tunanders argumentation står sig som vetenskap? En sak är att en trio nordiska forskare mer eller mindre håller med författaren; de har andra utgångspunkter än svenska perspektiv på ubåtsdebatten. Men i sitt förord tackar författaren också tre svenska professorer som företrädare för serien *Sverige under*

kalla kriget. Frågan måste nog ställas hur noggrant Ulf Bjereld, Alf W Johansson och Karl Molin har läst manus om ett ränkspel på hög nationell nivå.

Själv förklarar sig Ola Tunander avsky att kallas *konspirationsteoretiker*. Men är inte tron på en komplott själva drivkraften för hans forskning, långt mer än utpekandet av USA/NATO som inkräftaren i Hårsfjärden? Det han gör gällande är ju just att Sverige hösten 1982 utsattes för en konspiration utförd av Stefenson, Wallén och ytterligare ett antal namngivna höga chefer inom marinen, där de sammansvurna hade syftet att hjälpa en västlig ubåtsoperation undan en insats av svenska vapen. Dessa militärer skall ha lagt skulden för intrånget i Hårsfjärden på Sovjetunionen och med berätt mod ha vilselett landets politiska ledare och sin egen överbefälhavare om det rätta förhållandet.

Som sakerna nu står utpekar således ett vetenskapligt forskningsprogram, med statliga anslag, ledande sjöofficerare som femtekolonnare. Huruvida skuren av Tunanders antaganden har utsatts för sedvanlig granskning, peer review och seminarier framgår inte. Det är en uppseendeväckande affär, veterligen utan sin like i det moderna svenska vetenskapssamhället.

I ett öppet land skall det vara högt i tak. Men kan en grupp svenska officerare verkligen inom en vetenskaplig ram visas ha fört oss alla bakom ljuset, d v s ha varit landsförrädare? Den frågan borde allvarligt ha prövats innan forskningen gav sitt stöd åt projektet Tunander.

Olof Santesson var utrikesredaktör i *Dagens Nyheter* 1973-1998, och är ledamot av KKrVA